

Csernovits Sámuel

Életrajz

Marosvásárhelyen, a Bolyai utcában gyakran látni egy jól öltözött, alacsony termetű urat, amint lassan végigsétál az utcán. Ő Csernovits Sámuel nyugalmazott újságíró, tanár. A sokak által csak Samu bácsiként vagy Csernovits tanár úrként ismert Csernovits Sámuel két gyerek apja, feleségével él Marosvásárhelyen. Samu bácsi csendes ember, 80 évesen is rendszeresen követi a napi híreket, és tájékozott akár a közélet, akár a sportélet legfrissebb híreiről.

A dédszülőkre egyáltalán nem emlékszem vissza. A nagyszüleimet sem ismertem személyesen, csupán a szüleim elbeszéléseiből maradt néhány emlék. Az apai nagyapámat Davidovits Mózesnek hívták, Kárpátalján, Beregszászon született, valamikor az 1800-as évek első felében, és ott is élt a családjával. A nagyanyámat Davidovits Ráhelnek hívták. Beregszászon akkor a zsidók aránya elég nagy volt, lehetett a lakosság kábé húsz-huszonkét százaléka. Az Osztrák-Magyar Monarchia akkor magában foglalta a Felvidéket, Beregszászt, Kárpátalját, a besszarábiai, bukovinai területeket is, ahol sok zsidó élt.

Nagyapám a haszid irányzat tagjaként, az ottani [beregszászi] ortodox zsidó közösséghez tartozott. Szélsőségesen vallásos ember volt, és azzá nevelte a fiát, édesapámat is. Beregszászon és általában a keleti részeken mind ilyen szektás zsidó vallásokat hoztak létre. Szektás zsidókon a fanatikusan vallásos közösségeket értem. Ez főleg a Kelet-Európába vándorolt zsidó csoportokra volt jellemző. Az ilyen zsidó családoknál rendszerint sok gyerek volt, de az édesapámék csak ketten voltak testvérek. A vallás előírásai alapján a nők általában nem dolgoztak [házon kívül], így a nagyanyám sem. Ő csak a Tóra által előírt feladatát végezte, amely azt mondta ki, hogy a zsidó asszonynak a fő feladata gyereket szülni, nevelni, ápolni, és a családot rendezni. Ez volt az ő fő hivatása és foglalkozása, a háztartás vezetése, édesapámék nevelése.

A nagyszüleim anyanyelve a jiddis [lásd: jiddis nyelv] volt. A jiddis tulajdonképpen egy német dialektus. Ezért volt nekem nagy előnyöm, amikor a lágerbe kerültem, én értettem a német nyelvet, mert az szinte ugyanaz volt. A jiddis tulajdonképpen nem a zsidók eredeti nyelve, mert a zsidók eredeti nyelve a héber. Héberül egyáltalán nem beszéltek a családban, csak jiddisül. Ők más nyelvet sem beszéltek, nem is akartak beszélni, mert ez nem lett volna összhangban az ő vallásosságukkal. Az óhébert beszéltek, illetve ezen a nyelven imádkoztak, ezen a nyelven tanulmányozták a Tórát, a Talmudot, és ez volt tulajdonképpen a vallás nyelve, melyet kimondottan a templomban használtak. A külvilággal csak a jiddis nyelv volt a közvetítő eszköz. A nem zsidó származásúakkal volt egy nagyon érdekes viszony, ahogy a keresztények elhatárolódtak, elkülönültek és szemben álltak a zsidókkal, ugyanúgy a zsidók [is] szemben álltak a keresztényekkel. Beregszászon is, itt is és általában a keleti részeken. A keleti rész Németországtól kelet fele – lengyelek, litvánok, lettek, az ukránok, oroszok – mind ilyen szektás zsidó vallásokat hoztak létre, az én apám is és az ő apja is a keleti ortodox kabala szekta tagja volt. A nagyapám nem politizált, a vallásos zsidó ember nem foglalkozik a politikával. A bigott ortodox zsidó ember tudatában nem létezik politika, csak a Tóra. E vallási eszme alapja az, hogy tulajdonképpen nem ismeri el még Izrael Állam létét sem, mert az ő felfogásuk szerint csak az Isten királyságát,

országát, a mindenható örökkévaló Isten birodalmát fogadhatják el. Ők ezt a felfogást követték egész életükben.

Ami kötelezően zsidó jellegű volt a nagyszüleim [a nagyapa] ruházatában, az a tálesz volt, amely imádkozáshoz kellett. Ez egy lepedőszerű, finom gyapotból készült lepel, amelynek négy oldalán gyapotból volt kötve négy, körülbelül huszonöt centiméter hosszú csüngő, ez a cicesz [cicit] volt. Abban a huszonöt centiméteres fonott részben hatszáztizenhárom bog volt, megkötve a gyapotszálakból. Ez a hatszáztizenhárom bog jelképezte a Tórában létező vallásos előírásokat, általában mind tiltásokat [A Talmud bontotta föl 613 parancsra a Tóra parancsait. Közülük 365 az elrendelő és 248 a tiltó parancsolat. A tálesz minden sarkán van egy-egy cicit, amely nyolc szálból áll. A nyolc szálból álló részt részben bogozzák, részben összezsavarják: a nyolcadik szálat tekerik körbe a másik heten, összesen négy helyen, hét-hét tekeréssel. Ezt kötik el bogokkal: ezekből minden egyes nyolc szálból álló egységen öt-öt van. Tehát az eredmény: fentről lefele haladva: egy bog, egy tekerős rész felváltva, így jön ki négy tekerős rész és öt bog. – A szerk.]. Előírta, hogy mit nem szabad tegyen egy zsidó, és mit kell kötelezően tennie. Ezenkívül mindenik zsidónak volt egy hosszú, törülköző nagyságú, gyapotból készült átalvetője, amit középen kilyukasztottak, hogy a feje az embernek férjen bele, és az első és hátsó testét borította. Ugyanolyan négy oldalon csüggő cicesz volt rávarrva. Tulajdonképpen ezzel különböztette meg magát a zsidó ember a keresztényektől. Emlékeztette őket, hogy ő Izrael népéhez tartozik. Ezt tálit kátánnak hívták. Minden férfi viselte még a hétköznapi alkalmával is, kint az utcán, a munkahelyen.

A másik dolog, ami a valláshoz kapcsolódott, az volt, hogy a nagyon vallásos zsidó, aki például rabbi akart lenni, az a „jesive bucher” [jesiva bóher], a rabbitanoda tanítványa kellett hogy legyen. Ha elvégezte, rabbi lehetett vagy sakter vagy valamilyen egyházi előljáró vagy esetleg kántor. Ezeknek volt egy különleges ruházatuk, egy fekete színű hosszú kaftán, amely egészen a lábikrájukig ért, és a fejükön egy széles karimájú fekete kalap vagy pedig bundából készült kucsma [lásd: strájmli]. Kötelező volt viszont minden zsidó fiatalembernek szakállt viselnie. Ennek az volt a vallásos magyarázata, hogy a zsidó vallásos embernek ne legyen díszje [Az indoklás nem halahikus eredetű. Semmiféle előírás nincs arra nézve, hogy az arcot el kellene takarni vagy csúfítani vágtalan szakállal. Ez legfeljebb helyi körben elterjedt szokás vagy elképzelés lehetett. Viszont nem szabad egyélt borotvával vágni a szakállt, hanem csak ollóval – A szerk.]. A férfiak kétoldalt pajeszt viseltek.

A nagyszüleim beregszászi lakhelye a zsidó negyedben volt, amely tulajdonképpen gettó volt. A lakást magát csak az elbeszélések alapján tudom leírni. A nagyapám családjában elég jó helyzetben élő emberek éltek. Nagyapám asztalos volt, volt egy kis asztalosműhelye. Általában zsidó családoknak dolgozott, bútorokat vagy más egyéb fából készült dolgokat készítettek. Az asztalosságon kívül nem foglalkozott semmivel. A lakás az apám elmondása szerint két szobával, konyhával és más kisebb mellékhelyiséggel rendelkezett. Nem volt modern, mert a zsidóság nem volt modern szellemiségű. A viszonylagos jómód ellenére sem volt házi cselédjük. Általában ezek a bigott zsidó vallásos családok nem tartottak cselédet. Annyi volt, hogy bizonyos közeledő ünnepnapok előtt fogadtak egy szegényebb zsidó lányt, és az segített a családnak. Arról, hogy a nagyszüleimnek lettek volna testvérei, nincs tudomásom. Amikor apám [Maros]Vásárhelyre került, a szülei már elhaltak. Soha nem beszélt róluk, csak a Tóráról és a Talmudról. A világi élet problémáiról az én apám nem tárgyalt. Csak a vallással foglalkozott.

Az apai nagyszüleim családjában két gyerek született. Davidovits Mór volt az idősebb, és az én apám, Davidovits Icik vagy Izsák a fiatalabb. Egy verseny folyt a Mór és Icik között. Mindketten a rabbitanodába szerettek volna kerülni. A nagyapámnak nem volt annyi lehetősége, hogy mindkettőjüket taníttassa. A nagyobbik fiút Budapestre küldte a nagyapám tanulni. Mór az orvosi tanulmányai elvégzése után fogász lett [Helyesebben: amennyiben egyetemet végzett, akkor fogorvos volt. – A szerk.]. Rendelőt nyitott Budapesten, a Wesselényi utcában, és ott dolgozott. Nem lett ugyan rabbi belőle, de a vallást megtartotta. Idővel még kaptunk híreket felőle, de nem nagyon tartottuk a kapcsolatot.

Az én édesapám, Davidovits Icik vagy Izsák 1873. május tizedikén született Beregszászon. Az apám családjában a vallás fontos szerepet játszott a család életében. A nagyapám nevelte édesapámat a vallásosságra. Az én apám a rabbitanodába akart menni, de már nem volt annyi pénz a család birtokában. A nagyapám nem tudta pénzelni ezt a dolgot, és akkor befogta az apámat az asztalos munkába. Itt volt egy kis féltékenység, aminek a következtében az apám még vallásosabb volt, mint Mór. Roppant bigott volt, a szélsőséges fundamentalista zsidó eszmét hordozta, amelyről az életében soha le nem tért. Soha nem olvasott el egy regényt, soha nem ment moziba vagy színházba, soha nem mozdult ki, mindig otthon ült, és a Talmudot tanulmányozta. Azt sem engedte meg, hogy keresztény ember a házukba belépjen.

Az apám a szomszédokkal is csak a templomban találkozott. Ha az azonos irányzathoz tartozók voltak, akkor tárgyaltak egymással. Ha nem volt olyan bigott a vallásossága, mondjuk, hanem egy moderáltabb vallásos csoporthoz tartozott, vagy ha reformista vallásos eszméket vallott egy zsidó ember, vagyis neológ volt, ami azt jelentette, hogy egy modernebb vallásos felfogása volt – mint ahogy [Maros]Vásárhelyen is megvolt ez – akkor a nagyapám és az apám nem foglalkozott azzal az emberrel. [Maros]Vásárhelyen volt ortodox, ortodox bigott és neológ [tulajdonképpen status quo] templom, amely most is megvan az Iskola utcában. De az én apám például soha be nem ment a neológ templomba. Szerinte az istentagadó templom volt. Mikor elmentünk előtte, valami okból kifolyólag leköpte azt a templomot, mint olyant, amely nem zsidó templom.

Az én apám az apjától tanulta meg az ácsmesterséget még Beregszászon. Ott elvégezte az elemi négy osztályt magyar nyelven, de a mindennapi életben igyekezett nem használni a magyar nyelvet. Semmilyen más nyelvet nem használt, csak az imádkozás nyelvét, a hébert és a jiddist. Amikor idejött 1901-ben vagy 1902-ben, ahol most a Víkendtelep mellett van a nagy bútorgyár, ott volt két nagy fafeldolgozó vállalat, a Foresta és a Lovász [A Víkendtelep a város leglátogatottabb üdülőtelepe, az 1930-as évektől kezdtek járni a lakosok a Maros és a Szentgyörgy patak közötti területre, ahol csónakházakat és hétvégi házakat építettek. 1962 óta a vállalatok víkendházai, úszómedencék, sportpályák, vendéglők is épültek a Víkendtelepen. – A szerk.]. Az apám ott dolgozott mint famunkás. Mindkét üzem olasz cég volt. A Maroson úsztatták le a rönköket, amelyeket a marosvölgyi erdőkben termeltek ki. Ott vágták fel a gáteren cirkulán és mindenféle gépen, és termelték ki a deszkaanyagot [A gáter fűrészgép, amellyel a rönkökből deszkát vágnak; a cirkula körfűrész. – A szerk.]. Abból készítettek különböző asztalos- meg ácsmunkákat [A Bútorgyár, mai nevén Mobex, az 1948-as államosítás előtt Foresta Rt. Fűrészgyár volt. A nyersanyagot tutajon szállították a Felső-Maros és a Görgény völgyéből. 1949-ben hozzákapcsolták a Székely és Réti bútorgyárat, s ezzel az egyik legnagyobb bútorüzemmé nőtte ki magát. – A szerk.].

Az apám csak vallásos témájú írásokat olvasott, mást soha az életben. Akkor, amikor már öregebb lett, újságárus lett, de az újságot ő nem olvasta el. Magyar dolgot nem olvasott, mert azt mondta, az keresztény, gaj [gój]. Ő éppen úgy gyűlölte a keresztényeket, mint ahogy a keresztények a zsidókat. Talán még jobban. Tulajdonképpen, amikor az antiszemitizmusról beszélünk, akkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy egyes zsidók is antikeresztények.

Az anyai nagyapámat Csernovits Efraimnak hívták. Ha az emlékezetem nem csal, 1812-ben született [Amennyiben valóban ekkor született, akkor 76 éves volt, amikor a lánya, az interjúalany anyja született, és 125 éves lett volna, amikor meghalt. Minden bizonnyal rosszul emlékszik. – A szerk.]. Az édesanyám családja, a Csernovits család, Csernovic város peremkerületében élt, viszonylag szűkös körülmények között. Csernovicban a zsidó közösség elég nagy számú volt, de nagyon szegény körülmények között éltek. Ez egy elmaradott vidék volt. Sok zsidó élt akkortájt azon a vidéken is. A csernovici életükről nagyon keveset tudok mesélni. A nagyapám egyszerű, szegény csizmadia volt, otthon dolgozott a szakmájában, amivel annyit keresett, hogy épp el tudta tartani a családját. A feleségét, az anyai nagyanyámat Csernovits Eszternek hívták. Róla semmit sem tudok mesélni, ugyanis nagyon korán, még édesanyám gyermekévei alatt meghalt. Az anyai nagyszüleim vallása normális zsidó vallás volt. Ortodoxok voltak, de nem volt szélsőséges sem a nagyapám, sem pedig a nagyanyám. Az édesanyám, Csernovits Frida 1888-ban született Csernovicban. Egyedüli lány [egyetlen gyermek] volt a családban. A nagyapám egyedül nevelte a lányát, Fridát. Mivel a mindennapi élet nagyon nehéz volt, többen is úgy gondolták, megszabadulhatnak a szegénységtől, ha Erdélybe költöznek – azt remélték, hogy Erdélyben jobb lesz majd az élet. Ez lehetséges volt, mert az Osztrák–Magyar Monarchiában szabad költözködési joggal rendelkeztek az állampolgárok. Mivel a nagyapám megélhetése egyre nehezebbé vált, 1910-ben Csernovicból Marosvásárhelyre költöztek egy jobb élet reményében.

A szüleim a zsidó hagyományok szerint ismerkedtek meg. A zsidó házasságok rendszerint úgy kötődtek, hogy mindig minden közösségben volt egy házasságszerző [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. A régi [maros]vásárhelyi zsidóság az Arany János utcában tömörült és a templomok köré. Ott volt egy nő, aki ismerte mind a kettőt, mert apám mint fiatalember ott lakott a szomszédságában. Anyám az apjával a másik szomszédban. Ők tulajdonképpen nagyon furfangos módon értesültek a dolgokról. A házasságszerző úgy hozta össze őket, hogy először elment az anyám apjához, és elmondta, hogy van egy jó parti, és hogy Davidovits Icik vallásos ember, ácsmunkás, a Foresta gyárban dolgozik. Aztán elment apámékhöz is, hogy van egy jó parti, Csernovits Frida vallásos lány, jó, rendes családból való, és összehozta őket. A zsidó házasságok nem kötődtek a szerelem talaján. Ez volt a szokás.

A házban, ahol a férjével és hat gyerekével élt, a gyerekek inkább magyarul beszéltek anyámhoz, anyám viszont nem tudott jól se románul, se magyarul, ő törte a magyar nyelvet. Például úgy beszélt, hogy „Gyerdi hozzám!” vagy „Baj lenni gyermekkel”, vagy amikor a bátyám beleesett a patakba, azt mondta, hogy „Szegény gyermek beleesni a patikba”. De mi megértettük anyámat mindig. Főleg lelkileg értettük meg. Annak az asszonynak olyan csodálatos gyermekszerető lelke volt, amelyet én életemben nem láttam, tapasztaltam sehol, soha. Meg kell jegyeztem, hogy anyám csernovici tartózkodása alatt románul sem tudott jól. Törte mind a román, mind a magyar nyelvet, mert ő egyetlenegy iskolát el nem végzett. Az anyám analfabéta, tudatlan [tanulatlan] nő volt.

Habár a vallás nagymértékben meghatározta a családunk életét, a szüleim a vallásban nem értettek mindig egyet. Emiatt ellentmondás is volt egész életükön át a két szülő között, mert apám borzasztóan betartotta a vallás előírásait, anyám viszont vallásos volt, de csak a normalitás keretén belül. Mindig azt mondta apám anyámnak, hogy ő egy vallástalan. Anyám pedig apámnak azt mondta, hogy egy bolond vallásos. Apámat jobban érdekelte a Tóra, a Jóisten, a Messiás szerepe, mint a gyermekeinek az élete. Hogyha azt kérte volna a Messiás, hogy áldozza fel a gyerekeit a vallás szelleméért, akkor ő bizony feláldozta volna. Anyám fordítva. Ő, ha a gyermekeinek az életéért kellett volna küszködjön, akkor ő a vallásról is lemond, csak hogy megmentse a gyermekeit. A szüleim egymás között csak jiddisül beszéltek. Apám velünk is csak jiddisül beszélt. Mi meg nem tudtunk minden szót, mondatot jiddisül. Megértettük, de nem tudtunk válaszolni, és magyarul válaszoltunk. Ezért nagyon haragudott. Anyámmal viszont magyarul beszélünk.

A legnagyobb testvérem Davidovits Móric. Mi Marcinak szólítottuk. 1914-ben született, ő még alig volt tizenhárom-tizennégy éves, amikor ötödikes korában kimaradt az elemi iskolából, és elment dolgozni oda, ahol munkát kapott, mert kellett segíteni a család élelmezését. Bekerült a taxisok közé, és ott segédkezett. Az elején ő mosta az autókat, aztán idővel javította is azokat. Idővel megtanították vezetni, megszerezte a jogosítványt, és sofőr lett. Ez lett az ő szakmája egy egész életre. Ő nem került lágerbe. 1943 nyarán behívót kapott munkaszolgálatra. Az északi részen volt valahol Beszterce-Naszód, Nagykároly, Szatmár[németi] környékén. Ott volt a magyar hadsereg keretében munkaszolgálatos. Amikor megérkeztek az oroszok, megszökött és hazajött. Miután hazaérkezett, mivel jó barát volt Löbl Marcival, a városi kommunista párt fontos emberével, a párt városi első titkárának a sofőre lett. Később, miután Löbl Marci elment Bukarestbe, a bátyám egy másik barátjával, Farkas Bercivel egy kis alkatrészüzletet nyitott. Rendbe szedtek egy régi autót, és azzal taxiztak. Aztán az is véget ért, mert az autót visszakérte a tulajdonos, a törvényszék visszaadta neki, és akkor a román titkosszolgálathoz a Securitatéhez került sofőrnek. Ott volt néhány évig, onnan kitették, mert ő nem törődött a politikával. Ha jól emlékszem, talán be sem lépett a pártba. Egyszerűen ő antipolitikus volt. Ezután az ITA-hoz, egy autójavító vállalatához került a Bodoni utcában. Ott dolgozott a nyugdíjazásáig.

A következő testvérem lány volt, Davidovits Malvinnak hívták, 1916-ban született. Ő is, akár a bátyám, szintén fiatal korában, 14-15 évesen kezdett el dolgozni a Székely és Réti bútorgyárban mint bútorfényező. Ott dolgozott, ameddig a körülmények engedték. Aztán a zsidótörvényekkel [lásd: zsidótörvények Magyarországon] jöttek a nehézségek, mert zsidó vállalat volt, konkurenciát jelentett, mert a legjobb bútorgyár volt [Maros]Vásárhelyen. És voltak ugye magyar bútorgyártók is. A bútorgyárat felszámolták, és ő kikerült pár év [munkaviszony] után. 1943-ban aztán felment Budapestre azzal a reménnyel, hogy apámnak a testvére, Davidovics Mór, aki Budapesten a Wesselényi utcában fogorvosi rendelőt működtetett, fogja őt segíteni. De az apám testvére sem foglalkozott vele, mert ők is bigott emberek voltak, a nővérem pedig nem törődött a vallással. Különben egyik gyermek sem törődött a vallással, sőt utálta az imádkozást, mert sok verést kapott tőle [apánktól]. Malvin Budapesten aztán bekerült egy bútorműhelybe, és ott dolgozott. Megismerkedett egy magyar [= keresztény] fiúval, akinek a családja bújtatta a vészkorszak ideje alatt. Így átvészelte a deportálást. 1944 késő őszén hazajött [Románia 1944. augusztus 23-án átállt a szövetségesek oldalára – A szerk. Lásd még: Románia kiugrása a háborúból.]. Addig[ra] a bátyám, Móric, már szerzett egy valamivel nagyobb lakást, mint a régi. Ebben sem volt víz, se

fürdő, se vécé, de annyi előnye volt, hogy volt gáz és villany. A lány itt élt [Maros]Vásárhelyen, és amikor a Simó Géza bútorgyár, a későbbi nevén az Augusztus 23 nevű bútorgyár megépült, elment a szakmájába dolgozni bútorfényezőnek. Néhány évtizedet dolgozott ott. Férjhez ment, a férje Klauzer Márton volt, egy pék. Két gyerekük született, Erika és Laci. Úgy határoztak 1973-ban, hogy kimennek Izraelbe. Ott él most is. Nyolcvannyolc éves [Időközben, 89 éves korában meghalt. – A szerk.].

A következő testvéreimet is Sámuelnek hívták, akárcsak engem, és 1918-ban született. Ez úgy történhetett meg, hogy az apám egyáltalán nem értett az adminisztratív ügyekhez, és az általa bement zsidó névből ezt hozták ki. Sámuel bátyám szabóinasnak ment, nagyon jó érzéke volt a szabósághoz. Hirsch Ignác és Tímár János műhelyében dolgozott. Fel is szabadult az inaskodásból, jó szabósegéd lett belőle, de 1938-ban meghalt. Úgy látszik, hogy a nélkülözés, a rossz körülmények hatottak a gyomrára, és nem tudta átvészelni a nehézségeket.

A következő, Davidovits Blanka 1920-ban született. Elvégezte az öt elemi osztályt, és szintén dolgozni ment. A szomszédunkban volt egy kis vállalkozó, kézi perzsaszőnyeg szövésével foglalkozott. Kevés fizetéssel alkalmazták ugyan, de legalább volt munkája. Ott dolgozott egészen addig, amíg deportálták a [maros]vásárhelyi zsidókat. A deportálást átvészelte, annak ellenére, hogy ő is megszenvedte a nyomort és az ínséget. Súlyos gyomorbetegséget kapott, mégis hazajött. Amikor megszervezték a szocialista kereskedelmet, akkor beállt kereskedelmi alkalmazottnak. Volt egy zsidó textilkereskedő, úgy hívták, hogy Rubin Vilmos, aki ismerte és betette egy üzletbe, és ott dolgozott mint elárusítónő, addig, amíg súlyosbodott a gyomorbaja és gyomorrákban 1973-ban meg nem halt. Családja nem volt. Nem volt egy életvidám ember, inkább a zenét, olvasást kedvelte. Nem is fogadta el, hogy udvaroljanak neki.

A következő, kisebbik bátyám Davidovits Benjámin. 1923 áprilisában született. Nagyon életképes, ügyes gyermek volt. Az iskola nem érdekelte, bátor gyermek volt, akármilyen kalandba belement. Ha gyümölcsöt kellett lopnunk, nekem mindig azt mondta, hogy én csak figyeljek, hogy ne fogjanak el. Persze a zsákmányt velem is megosztotta. Iskolába sem járt sokat. Elvégezte a négy elemi osztályt, aztán elment dolgozni. Vasbetonszerelő lett belőle, hidakat építettek. Aztán elment Vitális Simonhoz, aki Marosvásárhelyen egy közszállítási vállalkozás vezetője volt. És ott dolgozott hosszú ideig.

1925. július huszonhetedikén születtem, Marosvásárhelyen, a Wesselényi utcában. Ez jelenleg a Március 8 nevet viseli, egy kimondottan szegény negyed volt. Én az anyám családja nevét viselem, és pedig azért, mert 1925-ben, amikor én születtem, a szüleim házassági szerződése elégett. Apám elment az anyakönyvi hivatalba bejelenteni az én születésem, ahol azonban kérték a házassági levelet. 1925-ben már román adminisztráció volt, és ő egyáltalán nem tudott [románul], még magyarul se nagyon, pedig a négy osztály magyarul kötelező volt Kárpátalján is [Beregszász, az apa szülőhelye Kárpátalján van. – A szerk.], ami az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott [Magyarországon – beleértve Kárpátalját is – az 1868-os Eötvös-féle népiskolai törvény óta kötelező volt az elemi népiskola hat osztályának elvégzése. – A szerk.]. Ő azonban ritkán beszélt magyarul. Mondta, hogy elégett a házasságlevél. Ott azt felelték, hogy csak úgy tudják a Davidovits névre írni a fiát, ha ír egy nyilatkozatot, hogy az ő fia vagyok. Megírta, el is fogadták, és beírták, hogy Davidovits Sámuel. Amikor 1940-ben bejött a Horthy-Magyarország adminisztrációja, elhívtak engem, és azt mondták, hogy én törvénytelenül használom apám nevét, mert nincs házassági

okmány, és nem viselhetem ezután az édesapám nevét, csak az édesanyámét. Mondtam, hogy nincs semmi baj, és felvettem a Csernovits nevet. 1945 után lehetőségem lett volna visszavenni a Davidovits nevet, de nem akartam, mert anyámat nagyon szerettem.

Ami a család gazdasági helyzetét illeti, abból kell kiindulni, hogy az apám egyszerű munkás volt. Nem is lehetett más, mert ő például szombaton nem dolgozott. A fizetés kevés volt, és nagy volt a család. Amikor én megszülettem, 1925-ben, a legnagyobb bátyám tizenegy éves volt. Meg volt akkor még egy fiú, aki meghalt később, apám abból a fizetésből nyolc személyt kellett eltartson. A zsidó anyák soha nem dolgoztak. Mostan Izraelben is dolgoznak a zsidó anyák, de akkor nem létezett ilyesmi. Az én édesanyám sem dolgozott. Mi, nyolcan egy kis szoba-konyhában laktunk. Az összterület nem volt nagyobb, mint huszonnyolc-harminc négyzetméter. Az egész kettőbe volt osztva, volt egy kis szoba, kicsi ablakkal, alig jött be a napfény, és volt egy kicsi konyha, amely még csak le sem volt padolva, hanem agyagsimítású volt. Akkor úgy oszlott meg, hogy anyám apámmal aludt egy ágyban, a két nővérünk egy ágyban és három kisebb fiú egy ágyban. A szomszédból, ahol gazdák laktak, csépléskor kunyeráltunk egy kicsi szalmát, megtöltük a „surgyét” [szalmazsák] szalmával. A bútorunk legalább száz éves volt. A poloskák meg hadgyakorlatokat végeztek a bútorzaton.

A ruházat szempontjából annyit, hogy rendszerint a gazdagabb zsidó családok gyermekeinek elhasznált ruházatát hordtuk. A cipők ugyancsak használtak voltak. Az élelmezés a létminimum alatt. Az éhség az állandó volt, úgyhogy azt lehetett mondani, a nyomor talaján élünk és kínlódtunk, és szerintem Sámuel bátyám is ezért halt meg fiatalon. A szüleim ruházata is egyszerű volt. Apám kapott egy-egy elhasznált ruhát a bigott gazdag zsidóktól. Rendszerint bővebb ruhák voltak, mint ő, mert ő egy szikár ember volt, látszott, hogy dolgozott, megvolt hozzá az izomzata is. Soha nem hízott el, jó kemény munkásember volt, fehér szakállal. Mindenkinek le volt a haja vágva, ez a törvény a zsidóknál. Nemcsak a gyermekeket nyírták le, hanem anyámat is. A kopaszra nyírás kötelező jellegű volt a nők számára is. A Tóra azt mondja, hogy a férjezett nő nem hordhat hajkoronát, hogy ne csábítson más férfit. Az édesanyám is le volt nyírva. Nagyon megdöbbenő volt számomra, amikor először láttam kopaszon anyámat késő gyermekkoromban. Máskülönben ő állandó jelleggel kendőt viselt, legyen meleg vagy akár hideg [Az ortodox férjes asszonyok kalappal, kendővel vagy parókával (sejteli, sajttli) fedik be a fejüket, illemből, mivel a szabadon lévő haj a mezítelenség egyik formájának tekinthető. – A szerk.]. Egyszer az édesanyám mosakodott éppen, amikor hazaértem. Öt-hat éves lehettem. Bementem hirtelen, és láttam, hogy kopasz. A kendőt levette a fejéről. Eddig én nem láttam őt kendő nélkül. Megütközve kértem tőle: „Hát mama, ki csúfította el téged ennyire? Ki vágta le hajadat?” És ő azt felelte, hogy „Édes gyermek, nekim nem szabadni hajim lenni”. Akkor ő elmagyarázta, hogy ez a vallás miatt volt.

A Wesselényi utca elején laktunk, nagyon közel volt a Hidegvölgyhöz, tehát a cigánytelephez. Néha össze is vegyültünk velük. Alapjában véve, általában csak a nyomorgó emberek éltek itt. Az 1920-as években volt egy pár villanykörte az utcában, és egy nő minden este ment, és egy magas léccel meghúzta, és begyúlt a villany, de igazán nem volt kivilágítva [Föltehetően gázlámpáról van szó, nem villanyvilágításról. – A szerk.]. Sáros volt az utca, a legtöbb ház meg nagyon szegényes. Nem volt fürdőszoba, se vécé. A vízellátás is gyenge volt. Csak egy csap volt az utcában, amely körülbelül harminc méter távolságra volt, és onnan hordtuk a vizet. Elektromosság nem létezett a házakban, csak petróleumlámpa. A fűtés fűrészpörrel ment, amit a zsidó faraktárosok adtak apámnak ingyen. De már égő fát [tűzifát] nem adtak. A kályhánk mindig füstölt. Az egyik

helyiségben, a konyhában tudtunk csinálni tüzet, mert ott főztük az ételt, amikor volt mit. Estére kinyitottuk a szoba ajtaját, hogy oda is menjen be egy kicsi meleg. Ez annyiban állott, hogy bement egy kis mennyiségű meleg, találkozott a hideg levegővel, kondenzálódott az éjszaka folyamán. Ha mínusz tizenöt-húsz fok alatt volt a kinti hőmérséklet, az a melegebb levegő lecsapódott a falakra, és jégpáncél keletkezett. Mi mindig oda írtuk a nevünket, évszámokat stb., és így próbáltuk elütni, gyermeki tréfával a nyomort.

Érdekesség még az is, hogy nem tudtuk fizetni a házbért, és ezért folyamatosan felfele kellett költöznünk, mindig közelebb a cigánytelephez. Háromszor volt egy ilyen „felfelenyomulás”, úgyhogy mi már a cigányteleptől nem is voltunk messze. Mint említettem, össze is vegyültünk velük. A barátaim között volt cigány is, zsidó is, volt magyar, román, szász, szlovák, mindenféle. Ez aztán teljesen meghatározta a mi felfogásunkat. Teljesen mindegy volt, hogy abban a nyomorban milyen nemzetiségűnek születtünk. Az én apám például nem engedte meg, hogy mi keresztény fiúkkal vagy lányokkal barátkozunk. Persze hogy barátkoztunk, mert nem volt más megoldás. Ott az utcában mindenki mindenkivel barát volt. Együtt mentünk gyümölcsöt lopni vagy behordani, hogy kapjunk egy pár lejt, hogy abból aztán vegyünk egy kis kenyeret és egy kicsi cérnakolbászt, hogy legyen, amit enni. Engem nem érdekelt sem a vallás, sem a nemzetiség.

Az apám szigorúan betartotta a vallási előírásokat. Apám jobban betartotta a szombatot, mint akármelyik zsidó rabbi a világon. Mi, a család, beleértve anyámat is, nem tartottuk be. Anyám azt mondta, ebben a nagy cőreszben, vagyis nyomorban hiába imádkozunk, úgysem lesz több ételünk, se ruhánk. A vallásossága kimerült annyiban, hogy kóser kosztot főzött, de azt se vitte túlzásba. Apám bement a templomba ünnepnapok előestéjén, amikor még a csillag nem jelent meg [az égen], pénteken este vagy például hosszúnapi [Jom Kipur] alkalmával. A család többi tagja csak az általánosabb vallási előírásokat tartotta be. Mindennapi vallásos megnyilvánulás volt a reggeli ima. Az nem úgy megy, mint a keresztényeknél, hogy Miatyánk, ki vagy... stb., és egy perc alatt elmondja a dolgokat [A Miatyánk (Pater noster) a kereszténységnek, az összes keresztény felekezetnek legszentebb imája. Az Újszövetség szerint maga Jézus tanította meg rá az apostolokat. Szerepel – bár némileg más-más formában – Máté és Lukács evangéliumában egyaránt. – A szerk.]. Mi legalább egy órát kellett imádkozunk apánkkal. Csak héberül imádkoztunk. A tóra az héber. Mondjuk, vannak modern fordítások, de őt azt nem érdekelte, ő azt árulásnak vélte. Voltak a szombatok. Szombat este a csillag feljövetele előtt el kellett menni a templomba. Ott körülbelül két-három óra imádkozás, mert ugye különböznek a dolgok: a neológ templomban egy fél óra, az ortodox templomban egy óra. De az én apám szektájánál két vagy három óra volt. Az kibírhatatlan egy gyermek részére. Ezenkívül voltak a nagy ünnepek: a hosszúnapi, a böjt vagy a megbocsátás [engesztelés] ünnepe. Van a Ros Hásáná, az újév, szeptember tizenkettedike [Tisri hó 1-2-a. Az első nap előtti nap napnyugtától a második napon az első három csillag megjelenéséig tart az ünnep. A Gergely naptár szerinti dátum évről évre változik. – A szerk.], és van tavasszal a másik nagy ünnep, a Pészah, vagyis a húsvét. Itt aztán bementünk a templomba a csillag feljövetele előtt, és másnap este amikor már feljött a csillag, jöttünk ki a templomból. Egész éjjel, egész nap étlen, szomjan [Ez nem Pészahkor lehetett, hanem nyilván Jom Kipurkor. – A szerk.]. Apám minden fiúgyermektől megkövetelte, hogy vele imádkozzon. A zsidó vallás szerint a nő az másodlagos. Benne van az Éva-effektus, hogy a nő az csak a férfinak egy csontrészecskéje. Az egyenlőség a férfi és nő között nem létezik a zsidó vallásban. A nőnek semmilyen joga nincsen a családban, csak gyereket szülni, felnevelni, és

szolgálni az apát.

Amikor tizenhárom évesek lettünk [Azaz miután megvolt a bár micvójuk. – A szerk.]... akkor be van téve egy bőrskatulyába a Tórának egy mondata, és egy szíjjal fel van szíjazva [lásd: imaszíj]. A tizenhárom éves fiú a zsidóknál már felnőtt és házasodhat is. Szombaton mentünk a templomba. Ezt minden héten megcsinálni, és olyan hosszasan... [kellett imádkozni] és közben láttam, hogy a barátaim mennek futballozni, mennek a Marosra, vagy gyümölcsöt lopni, az kibírhatatlan volt. És akkor mindig ellógtunk a heiderből [héder], vagy ahol éppen tartózkodtunk. Akkor agyonvert az apám. Egyetlen dolog [volt], amiért féktelen módon vert, az imádkozás. Ez odavezetett, hogy mindegyik fiú, mert négyen voltunk, felmondta a szerződést [visszautasította, hogy imádkozzon], nem csinálta tovább. Én is, amikor inas lettem, azt mondtam, hogy a nyavalya rontsa ki azt az Istent, aki miatt én annyi verést kell kapjak. Akkor mint gyermek, abszolút tudatlanul, ösztönösen – semmiféle tudományos képzettségem nem volt rá, mert nem is lehetett – megutáltam a vallást, és eltávolodtam tőle. Minket végül is az apánk bigottsága távolított el a vallástól. Ez olyan dolog, hogyha egy gyermeket valamire erőszakolnak, pont az ellenkező eredményt éri el a szülők. Mi mindig ettük a disznóhúst, kolbászt, szalonnát [házon kívül]. Apám nem tudta, agyon is vert volna a bűn miatt, annyira vallásos volt. Olyan szélsőséges, fundamentalista volt, hogy azt nem is lehet elképzelni. Az inkább veszi a kést, és beléd szúrja. Nem számít, ha a gyereke vagy, ha megtudja azt, hogy disznóhúst eszel.

A szomszédokkal a család sajátos viszonyban volt. Az én apám senkivel nem tárgyalt, csak a zsidókkal és a rabbival. Egyetlen szomszédal se állt szóba, mindegy, hogy ki volt, mi volt. Anyám nagyon jó, csevegő asszony volt, ő pletykált is a szomszédokkal, mindegy, hogy zsidó volt, román vagy magyar. Az ő rossz nyelvtudásával is nagyon jól megértette magát. Mi viszont általában keresztény [gyerekekkel] és a nyomornegyed zsidó gyermekeivel barátkoztunk. Mi nagyon jó viszonyban voltunk mindenkivel, minket egyáltalán nem érdekelt sem a valláskülönbözet, sem a nemzetiség. Ez kialakította bennünk az egész életünkre szóló egyetemes felfogást, a kozmopolita felfogást, a barátságot, és mivel apánk agyonvert a vallásért, kialakította bennünk már ösztönösen a vallás tagadását. A tanulmányaim során aztán kialakult bennem a materialista világfelfogás.

Gazdasági és társadalmi helyzetünkből kiindulva, a mi családuknak mindenképp alacsonyabb szinten állt városi viszonylatban, mivel szegényebbek voltunk, mint a többiek, és ehhez még hozzá kell adnunk, hogy zsidók is voltunk. Ez akkor számított, mert voltak megjegyzések néhány gyerek részéről a városból, hogy büdös zsidó, mocskos zsidó, tetves zsidó, rühes zsidó. Ez nem volt jellemző azokra a gyerekekre, akik velünk barátkoztak, velünk teljesen azonos nézetten voltak, és őszintén barátok voltak. Keresztény gyerekek voltak, magyarok, románok, szászok, cigányok, volt egy szlovák család is, velük azt lehet mondani, hogy közös sorsot éltünk. Közösén vállaltuk a sorsot, közösén mentünk néha játszani, futballozni, a Marosra úszni, vagy például dolgozni az építkezéseknél, ahol lehetett egy kicsi pénzt szerezni. Nyaranként én és a bátyám, a barátaim mentünk házépítésre. Napszámban dolgoztunk, hordtuk a téglát, a cserepet, a gerendákat, deszkákat, és kerestünk annyit, hogy vegyünk magunknak legalább egy teniszcipőt. Meg beálltam újságot kihordani, mert fizették. Igaz, be kellett járjam a várost, de mezítláb, gyermek voltam, futottam, és kaptam egypár lejt. Tudtam venni valami ételt magamnak. Akkor még nem volt gáz, hozták a Marosról a nagy farönköket, egy szekér vitte, ledobta a ház elé, és mentünk, ajánlkoztunk közösén, minden nemzetiség, de azonos gazdasági szituációban levő, hogy segítünk lerakni, hordani. Ők is éppen olyan rongybubák voltak, mint mi, éppen olyan nehezen tudták megszerezni a

betevő falatot, és akkor nagyon jól kijöttünk. Elmentünk közösen például gyümölcsöt lopni, mindent elosztottunk egymás között, voltak olyan barátok, akikkel egész életemen át barátkoztam.

1935-ben, amikor tíz éves voltam, Marosvásárhely egy kisváros volt. Alapjában véve talán a főtérség és még a Dózsa György utcának egy része meg a Szentgyörgy utca voltak leaszfaltozva. Még egy pár száz méter a Kossuth Lajos utcából, a többi pedig aszfalt nélküli utca volt vagy földút. Az összlakossága körülbelül harmincötezer volt. Nagyjából, kábé nyolcvan százaléka magyar ajkú volt. Lehet, hogy több is, de nem tudok mondani pontos számot, mert nincsenek nekem megfelelő bizonyító dokumentumaim. A harmincötezer lakosból körülbelül hét-nyolc százalék lehetett zsidó [Az 1930-as népszámlálási adatok 22 300 magyart és 4800 zsidót (ortodoxok és status quo ante irányzathoz tartozók) mutattak ki. A város lakossága ekkor 38 000 fő volt. Lásd még a „Marosvásárhely” szócikket. – A szerk.]. Nekem teljesen mindegy, hogy magyar, román vagy zsidó, engem ez a része nem érdekel. Az a felfogásom, hogy az, hogy valaki zsidónak vagy magyarnak vagy románnak születik, vagy vallásosnak vagy ortodoxnak vagy kereszténynek születik, az abszolút a véletlen műve, az nem egy tudatos folyamat. Az, hogy valaki gazdagnak vagy szegénynek születik, az nem egy előre elhatározott folyamat.

Vallási szempontból a [maros]vásárhelyi zsidók két közösséget alkottak: ortodoxot és a neológot. Az ortodoxok többségben voltak, a neológok kevesebben, de a neológ hitközség volt a gazdagabb, mert ide tartoztak Marosvásárhely zsidó gyárosai, gazdag emberei. A neológ és az ortodox felfogás közötti különbséget úgy kell felfogni, mint a keresztény inkvizíciós, fundamentalista, merev és embertelen vallásos felfogás és eljárás és a lutheri vagy kálvini reformátorok vallása közötti különbséget. A katolikus egyház, főleg a pápaság, teljes mértékben ellenezte a fejlődést, és el is égette, megölte, azokat, akik más tételt vallottak, mint a katolikus egyház. A zsidóknál a neológ vallás sokkal szabadabb elvű volt, sokkal világibb volt, mint az ortodox. Mindezek ellenére megmaradt az istenhit. Az ortodoxoknál már sokkal szigorúbbak voltak a vallásos előírások és azoknak a betartása. A zsidó ortodox vallás keretén belül is voltak nézeteltérések. A neológoknál ilyen nem létezett. Például léteztek a haszid zsidók, a nagyon vallásos zsidók. Továbbá voltak az ortodox haszid Kabala szekták, azok ultravallásosak voltak. Szélsőségesek, fundamentalisták, nem ismertek el semmit, a Tórán kívül nem létezett se nemzet, se vallás, semmi, csak Mózes nemzetsége, Mózes Öt könyve, a Tóra. Az volt az alapelvük, hogy mind a hatszáztizenhárom vallásos előírást teljes mértékben, maradéktalanul, milliméternyi kihagyás nélkül tiszteletben kell tartani, és át is kell élni.

Két nagyobb zsinagóga létezett a városban. Volt a neológ templom [Tulajdonképpen status quo zsinagóga. – A szerk.] az Iskola utcában. Ez volt a legmodernebb, a leggazdagabb, a legkésőbbén készült zsinagóga. A város leggazdagabb zsidóinak a pénzéből készült. Volt az ortodox zsinagóga a Knöppfler Vilmos utcában. Az ma már nem templom. Nincs annyi zsidó, hogy szükség legyen arra az épületre is. Kiadták különböző vállalatoknak. Az sokkal nagyobb volt, mint a neológ, és nem volt annyira cifra. Az ortodoxok nem fogadják el a cifraságot. A neológ templom viszont elég cifra. Benne van a spanyolországi mór művészet is. Akkor volt az Iskola utca elején még egy kicsi zsidó templom, ott, ahol most az Adas [biztosítási ügynökség] van [Egy 1873-ban emelt, kőből és téglából épített szefárd imaházról van szó, amelyet 1971-ben lebontottak. – A szerk.]. Mellette volt a sakter, ott vágták le a zsidók a majorságot. Csak azzal a feltétellel ehettek a zsidók majorságot, ha azokat a sakter vágta le. Levágta a nyakukat, kivette a gégéjüket, megnézték, hogy nem beteg-e [A liba nyelőcsővét, és nem gégéjét ellenőrzi a rabbi vagy a sakter, és ha nem sérült, az

állatkóser. – A szerk.]. Ha nem volt beteg, akkor kóser volt, meg lehetett enni [Ilyenkor nem is annyira a betegséget ellenőrzik, mint az épséget, azt ugyanis, hogy nem számít-e az állat tréflinek. Lásd még: étkezési törvények. – A szerk.]. Ezt onnan tudom, hogy amikor szabóinasnak mentem, az én mesterem egy bigott ortodox zsidó volt. Mindig engem küldött, hogy vigyem a libát, hogy vágják le. Minden zsidó család oda vitte a majorságot. A kóserolás azt jelentette, hogy a rabbi felügyelete alatt megvizsgálják az élelmet, a bort is, a kenyeret is, a búzát is, hogy abban nincs-e idegen anyag. Akkor az kóser, vagyis a zsidó vallásos ember eheti. Vagyis a Tóra törvénye szerint megengedhető az elfogyasztása. Ez a borzasztó nagy előírás a vallásos zsidóknál éppen olyan törvény, mint a tízparancsolat bármelyik törvénye. Miután bejöttek a magyarok 1940-ben [lásd: második bécsi döntés; magyar idők], és jöttek a zsidótörvények, bezárták a zsidó mészárszékeket, a kóser mészárszéket és a kóser üzleteket. Ettől kezdve már nem lehetett betartani a kóser kosztot.

Gyerekkoromban a [maros]vásárhelyi zsidóság fontos előjárója a rabbi volt. A neológ rabbit nem ismertem, mert oda nem jártunk. Az ortodox rabbit jól ismertem, mert apám gyakran vitt a templomba. Számomra nagy embernek tűnt. Akkor még nem voltam úgy összemenne a vallással. Apám jó kapcsolatban volt a rabbival, mindig mellette imádkozott. Többször volt előimádkozó. A rabbi segített is neki többször. Úgy emlékszem, még a lakást is a rabbi segítségével szerezte. Idővel, miután kikerült a faiparból, a rabbi szerzett neki egy újságárusi állást. A sakter nem volt jelentős, a kántor sem, hanem inkább a rabbi. Ő intézte a vallási problémákat. A zsidó vallási körökben a rabbi volt a fő tanácsadó. Ugyanakkor bíró is volt. Ő adta a tanácsokat, ha valakik összeeszesztek, ő volt a salomoni békítő. De a hitközség már laikus dolgokkal is foglalkozott, rendezte a népnek az ügyét. Onnan minden családtagunk napi fejadagot kapott. Jótékonyági intézményeket hozott létre, beosztotta a szegény zsidó gyerekeket az úri családokhoz reggelire, vagy például különböző ünnepélyeket, „Purim-Örömnepet” szervezett. Összeszedték a gazdag zsidóktól a ruhákat, és kiosztották a szegény zsidóknak. Én is, egészen tizennégy éves koromig, amikor elmentem szabóinasnak, és kezdtem magamnak varrni, ilyen használt ruhákat kaptam a gazdag zsidó gyerekektől. Csak azokban jártam. Nekünk nem volt semmi lehetőségünk arra, hogy a szülők erre is pénzt tudjanak félretenni, teljesen lehetetlen volt. Aztán miután a szabósággal megismerkedtem, és a mester is segített, meg a nagyobbik inas, akkor varrtam magamnak egy kabátot, nadrágot, és megszabadultam az ilyen ajándékruháktól. Azok nyilvánvaló, hogy elhordott, elég rossz állapotban levő ruhák voltak, de jobb volt, mint meztelenül járni.

A szegény és gazdag zsidók között volt egy szolidaritás. Az összetartás nagyon jellemző volt a zsidó közösségre. Segítették egymást, például a zsidó hitközség népkonyhát rendezett a szegény zsidóknak. Volt benne azonban egy kizáró jelleg is a keresztényekkel szemben. De a zsidó népkonyha együtt ment, nem volt különbség neológ és ortodox között. Megértették, hogy nem lehet szétválasztani a népet. A népkonyha pontosan a neológ templom mögött volt [pár utcával odébb]. A mostani Progres mozi épülete a zsidó egyházé volt [Tulajdonképpen a Zsidó Kultúrházról van itt szó, amely a volt Progres mozi épülete volt (mellette a volt Pitik gyermekmozi) a mai Tipografiei (Nyomda) utcában. 1928-ban épült a zsidó hitközség támogatásával művelődési célokra. Számos ünnepély, irodalmi, hitközségi összejövétel színhelye volt. Színpadán előadást tartott a iași-i és a vilnai jiddis színház is. Az épületben filmszínház is működött az 1930-as évektől 1994-ig, amikor biliárdteremmé alakították át (Marosvásárhelyi Útikalauz, Impress, 2000). – A szerk.]. Onnan hoztuk az ebédet, különben nem is tudom, hogy mi történt volna. Nem csak mi

voltunk ebben a helyzetben, hanem más zsidó családok is, százával. Mindennap kaptunk egy adag levest, másodikat és kenyeret. Ezt a gazdagabbak, a gyárosok, a nagykereskedők adományaiból tartották fenn. Ez a népkonyha tulajdonképpen 1940-ben jött létre. Addig tartott, ameddig deportáltak. Nagyon nehéz helyzet volt, mert a zsidó mézárszék bezárt, nem lehetett kóser húst meg felvágottat termelni és eladni, az én apám meg nem evett meg nem kóser ételt, hogyha megölték volna, akkor sem. Ez az 1941-es rendelet, hogy megszűntek a kóser boltok, borzasztó állapotot teremtett. Fokozatosan jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ezt Teleki kezdte el [lásd: Teleki Pál]. A numerus clausust ő vezette be, és ő fokozta állandóan. Azt is el kell mondani, hogy segítettek a gazdag zsidók, de azért az osztálykülönbség érződött, ők éreztették. Mi is éreztük mint gyerekek, az ő gyermekeik által. Például a gazdag zsidó gyerekek nem álltak velünk szóba. Azt mondták, hogy rongybabák vagyunk, és nem is játszottak velünk. Elszigetelődtek, adtak ugyan segítséget, de nem fogadtak el barátnak.

Foglalkozási szempontból a [maros]vásárhelyi zsidók esetében meg kell említeni először is a gazdag zsidó nagykereskedőket, például a Salamon-féle Merkúr üzlethálózatot, a Kohn, az Izsák, a Kandeld és a Krauss családok üzlethálózatait. Ezek általában élelmiszerral kereskedtek. Nagybari kereskedelem volt, ahol van most a Leonardo [cipőbolt] és a [férfi] fodrászat, ott Salamonnak volt a Merkúr nevezetű nagy üzlete, egész hátra nyúlt. Ott aztán mindent megtalált az ember, ami kellett. Voltak szövet-nagykereskedők is. Ilyen volt a Rosenfeld család textillerakata, a Bányai-palota, amely jelenleg a Hotel Concordia [A Bányai-palota tulajdonosa Bányai Géza, a városban hajdanán ismert Bányai vendéglős, húsiparos család egyik tagja. Előzőleg az épület a Papp családé volt, és Papp-palotának nevezték, és többnyire ezen a néven is emlegették. 1920-ban következett be a tulajdonosváltás. – A szerk.]. Az egész egy óriási nagy, hosszú üzlet volt. Még ott volt a Fekete drogéria is. A főteret dominálták a zsidó üzletek. Igaz, hogy magyarul beszéltek, de zsidók voltak. A gazdagok már nem nagyon jártak imaházba. Voltak ugyan gazdagok, akik a neológ egyházhoz tartoztak. Oda is csak a szegény zsidóság ment könyörögni, hogy legyen jobb az élete és a középosztály egy része. Az ortodox zsidó közösségnek is voltak gazdag tagjai de nem annyi, mint a neológiánál. Ahogy a zsidóság kezdett gazdagodni, a neológ vallás kényelmesebb lett, mint a talmudi szigorú előírásokat betartani. Volt olyan dúsgazdag zsidó is, aki nem tartotta a vallást. A zsidók között is megvolt az osztálykülönbség, és mindegyik réteg egymással barátkozott. A középosztálybeliek ebbe a [gazdag] kategóriába nemigen mehettek, viszont nem közösködtek a szegényebb réteggel, és a szegényebb réteg az egész szegénnyel [szemben] szintén határvonalat húzott. A szegényebb zsidók rendszerint munkások voltak, a kereskedelmi alkalmazottak, különböző helyeken kistisztviselők. Voltak orvosok vagy ügyvédek, de ők már a középosztályhoz tartoztak. Tanár is volt, de nem túl sok.

A városban még működtek más zsidó jellegű intézmények is. Volt tehát a népkonyha meg a zsidó gimnázium a Horea utcában. Volt négy elemi és négy gimnázium, nem volt középiskola. Ott rendszerint zsidó tanárok tanítottak, és csak zsidók jártak oda. Véleményem szerint nem is akartak mások odajárni, mert aki magyar református volt, az a Református Kollégiumba [jelenleg Bolyai Farkas Elméleti Líceum], ha meg katolikus volt, a Katolikus Gimnáziumba [jelenleg Unirea Elméleti Líceum] járt tanulni, ahova viszont mi nem nagyon léptünk be [lásd: zsidó iskolaügy Romániában a két világháború között]. A középiskolai képzettséget, akik gazdagok voltak és volt lehetőségük, a Református Kollégiumban vagy a Katolikus Kollégiumban szerezték meg. Nagyon kevés gazdag zsidó gyermeknek sikerült csak bejutnia a Református Kollégiumba, a katolikusba nemigen. Én

tudok egy példát, a Krausz gyermek, akinek az édesapja az első világháborúban a magyar hadsereg soraiban hőstetteket hajtott végre, ki volt tüntetve, és azért bevették a fiát a Református Kollégiumba. A nagyon gazdag ember pedig megfizette a tandíjat, vagy lefizette a vezetését, és akkor felvették. A magamfajta szegény gyermek hiába próbálkozott a Református Kollégiumban.

Mi tulajdonképpen magunktól mentünk iskolába, a szüleinket nem igazán érdekelte. A családjukat viszont nagyon szerették. Apám például nem restelt újságot árulni a New York kávézóban [kávéházban], ami tulajdonképpen egyfajta koldulás volt, hiszen az újságot el sem vették tőle. A tanulmányaimat román nyelven végeztem, nagyon sokat olvastam, például Verne, Hugo, Zola könyveit stb. A hetedik osztály után líceumba szerettem volna menni, mindig megvolt bennem a tanulás utáni vágy. Nagyon kíváncsi voltam a Református Kollégiumba, szerettem tanulni, de látták [a Református Kollégiumban] hogy mezítláb vagyok, rongyos ruhában, és azt mondták, hogy „Mit akarsz, fiú?”. Azt feleltem, hogy be szeretnék iratkozni. Kérdezték a nevemet, és mondtam, hogy Csernovits Samu. Azt kérdezték akkor, hogy zsidó vagyok-e. Mondtam, hogy igen. Azt a választ adták, hogy ide nem jöhetnek zsidó gyerekek, de azért se jöhetnek, mert nem tudom megfizetni a tandíjat, ha ilyen mezítlábas gyermek vagyok. Tudtam, hogy ott nekem helyem nincs. A román anyanyelvűek részére viszont ott volt a Papiu Líceum [akkori Al. Papiu Ilarian Nemzeti Kollégium]. Volt olyan zsidó, aki jobban tudott magyarul, de azt mondta, ha román az állam, akkor tanuljon román nyelven, román iskolában. A lányoknak az Unirea Líceumban volt lehetőségük tovább tanulni, azonban kevés zsidó lány tanult tovább [Az Unirea (Egyesülés) Elméleti Líceum előzőleg a II. Rákóczi Ferenc Római Katolikus Főgimnázium volt, amelyet Csernovits Sámuel Katolikus Kollégiumként emleget. Az iskola 1948-as államosításig római katolikus főgimnázium volt, majd az ugyanabban az évben bevezetett tanügyi reform alkalmával az épületet a magyar tannyelvű leánygimnáziumnak adták át, amely 1962-ben egyesült a román tannyelvű leánygimnáziummal. A későbbi leánygimnáziumi jellege miatt gondolhatja Csernovits Sámuel, hogy oda főként lányok mentek tovább tanulni. A volt Református Leánygimnázium épülete a mai Forradalom utca 8. szám alatt volt, de 1948-ban államosították az épületet, ahol aztán különböző intézmények működtek, pl. a Maros Művészegyüttes. – A szerk.]. A zsidó lányok a vallás szerint általában másodrendű lények voltak, és most is azok.

A zsidó vallásos jellegű iskola tulajdonképpen a heider [héder] nevet viselte. Kimondottan a különböző templomok mellett volt megszervezve, tanítók vezették. A gyerekek már óvodás korban jöhettek, öt-hat-hét évesen, és ott a héber nyelvet, a Talmud, a Tóra nyelvét tanulták, a hébert. Héber nyelven tanulták meg az imádságokat, megtanulták olvasni a betűket, és fordítottak. Az nagyon nehéz volt, én is jártam oda, de nagyon nem szerettem. Nem volt kedvem hozzá, szívesebben olvastam egy Jules Verne regényt vagy May Károlyt, mint hogy én menjek a heiderbe. Mindezek ellenére én megtanultam olvasni héberül, a bátyám viszont nem. Ő aztán, amikor apámmal imádkoztunk, csak mormolta a szöveget, mímelte az imádkozást. Nem volt nehéz, hisz a zsidó általában halkan imádkozik, szinte hadarja szöveget. Ez így volt minden évben. Apám jött, hogy na gyerekek, megyünk heiderbe. Mentünk is egy-két hetet, aztán elmaradt. Apám elővett minket, meg is vert, de a dolgokon nem tudott változtatni. Utoljára tizennégy éves koromban vitt el apám. A tanító már nem is akart fogadni. Apám azzal fenyegette meg, hogy szól a rabbinak. Így aztán ismét befogadtak. Aztán érdekes módon hagytuk abba a heidert. A gyerekek az uzsonnájukat polcokon tartották. A bátyám több alkalommal is elcsent egy-két tízórát, amit mi elfogyasztottunk. Ez így ment néhány hétig, amikor aztán néhány szülő eljött reklamálni, hogy milyen hely is ez a

heider, ha valakik ellopják a gyerekeik élelmét. A tanító mindenkit sorba állított. Mi éppen a pincebejáratnál tartózkodtunk, ahol mindig elfogyasztottuk a megszerzett uzsonnát. Tudtuk, hogy motozás lesz, és hogy valamit tennünk kell a nálunk maradt szalvétákkal. A bátyám egy ügyes csellel az utánunk küldött fiú zsebébe csempészte a szalvétákat. Azt mondta, hogy egy kígyót lát a pincében, és átkarolta a fiút, hogy jöjjön, nézze meg. Az elején csak minket motoztak meg, persze nálunk nem találtak semmit. A bátyám kérésére mindenkit megmotoztak, és az egyiknél, Mojsénál megtalálták. A bátyám és én aztán azzal az örüggyel, hogy minket ártatlanul megvádoltak, többé nem mentünk heiderbe. Az volt az igazság, hogy egyszerűen nem bírtuk: nem is értettük, hogy mit imádkozunk. Aztán még az is közrejátszott, hogy a keresztény barátaink mesélték, hogy ők egy perc alatt elintézik az imádkozást. Ezért mi valahogy lázadtunk ez ellen a vallásosság ellen.

Aztán léteztek a cionista szervezetek. Volt baloldali, volt jobboldali cionista szervezet egyaránt. A baloldali volt a Hásomér Hácáir [lásd: Hasomér Hacair Romániában; Hasomér Hacair Magyarországon], amelybe én is beléptem. Ez azért volt jó, mert ott lehetett játszani. Akik ott voltak, általában nem voltak gazdag és vallásos gyerekek. A nagyon vallásos emberek, mint például apám, aki nem tudta, hogy járok oda, azt mondta, hogy nincs miért oda járni. Én mondtam neki, hogy lesz kivándorlás Palesztinába, mert akkor még nem volt Izrael. Azt mondta, hogy nem kell Palesztina, mert jön a Messiás, aki majd jólétet hoz az egész világra. Neki ez volt a felfogása. Különbösen ez a felfogás megvan a jelenlegi zsidó ultrabigott vallásos pártoknál is. Nem ismeri el Izrael Államát. A cionista szervezeteknél Palesztináról, a cionizmusról beszéltek, Herzl vezetőről, aki a cionizmus megteremtője volt. Ez magyarul folyt. A zsidó gyerekekkel ott is csak magyarul vagy románul érintkeztem. Mondhatom azt, hogy bár rosszul beszéltem magyarul, de az anyanyelvem magyar volt. Jobban tudtam magyarul, mint bármilyen más nyelven: mint románul vagy jiddisül. Ezeket inkább értettem, de nem tudtam beszélni.

A Hanoár Hácioni volt a centralista-jobboldali cionista szervezet [lásd: Hanoár Hacioni Romániában; Hanoár Hacioni Magyarországon]. A tevékenysége lényegében ugyanaz volt, mint a baloldalinak. Mi, gyermekek jóformán fel sem tudtuk fogni a különbségeket. Ugye, egy tizenhárom-tizennégy éves gyermek nem nagyon tudta, hogy mi az a politika, nem nagyon tudja az ideológiai különbségeket. A felnőttek elbeszéléseiből tudtunk meg egyet s mást. Természetesen volt felnőtt részleg is, a húsz éven felüliek számára. Ezek az emberek általában már a kivándorlásra készültek. Aztán voltak a Betár szervezetek [lásd: Betár Romániában; Betár Magyarországon]. Ők azért mentek Palesztinába, hogy segítsék a zsidó állam felemelkedését, és harcoljanak az angolok ellen, hogy megszűnjön az angol gyarmatosítás Palesztinában. Ilyen harci szellemben voltak nevelve. Voltak még kisebb, jelentéktelen szervezetek, de ez a három [volt az], amely jelentős különbséget mutatott. De nekem Löbl Marciék [Löbl Márton 1945 után rövid ideig a Román Kommunista Párt Maros megyei szervezetének elnöke volt, majd pártaktivista lett Bukarestben. – A szerk.], akik kommunista illegalisták voltak, azt mondták, hogy nincs mit keresnem egy cionista szervezetben, mert az egy nacionalista szervezet, és ellentmond a kommunista pártnak [Az „illegalista” illegális kommunistát jelent, a szót főnévként használták, és beleértődött, hogy kommunistákra vonatkozik, nem volt szükséges hozzátenni a „kommunista” szót. – A szerk.]. Elgondolkodtam ezen, de azért továbbra is eljártam a rendezvényekre. Viszont Löbl Marcinak az öccse, az én barátom nem járt, egyszer sem jött el. Én mentem játszani. Nagy udvar volt, lehetett baseballt játszani és sok más gyermekjátékot. Viszont az egész megszűnt 1940 szeptemberében, ahogy bejöttek a magyar adminisztráció emberei, és megszüntették a szervezeteket.

Az én testvéreim nem szerették sem a szervezeteket, sem a politikát, így nem jártak velem a cionista megmozdulásokra. Ők inkább azzal foglalkoztak, hogy megteremtsék az egzisztenciájukat. Ezért mindenik munkás lett. Én is munkás lettem elsősre, de aztán én – egyedül az összes testvérek közül –, intellektuellté képeztem magamat. Nagyon szerettem tanulni, úgyhogy az elemi iskola után készültem is tovább. A Református Kollégiumban szerettem volna folytatni a tanulmányaimat, de a származásom miatt semmi esélyem sem volt. Így mentem el szabóinasnak 1940 júliusában ugyanahhoz a vállalatához, ahol a bátyám is dolgozott. Rá egy rövid időre [szeptember 16-án] jöttek be a magyarok. Csodálatos ünnepség, fogadás volt. Nagyon tetszett nekem. Az Apolló előtt néztem [Az Apolló-palotáról van szó (Rózsák tere 5.). Hajdanában Apolló Szállónak vagy Bálháznak is nevezték. – A szerk.]. Azonban amikor hazaértem, kellemetlen élmény fogadott: apámat, mivel zsidó volt, megverték az utcán. Én azt hittem, hogy valami csavargók tették. Később, néhány nap elteltével azonban saját bőrömön is tapasztaltam, amikor az utcán azt kiabálták, hogy „Ki a zsidókkal!”. Én a Hirsch és Timár üzemben dolgoztam, de körülbelül négy hónap után kitettek, kellett az inasi hely egy másik gyereknek. Engem egy Hermann Izsák nevű szabó vett fel, ott tettem le az inaszvizsgát is. Aztán jöttek a zsidótörvények, a csillag [lásd: sárga csillag].

Május ötödikén pedig megjelentek nálunk is a kakastollasok, és gettóba kerülünk. Mi körülbelül egy nappal korábban tudtuk meg, hogy gettóba fogunk kerülni. Hajnalban arra ébredtünk, hogy dörömböltek az ajtón, és egy erőteljes hang arra szólított fel, hogy itt a magyar csendőrség, keljünk fel, áttelepítenek a téglagyárba. Azt is közölték, hogy személyenként egy húszkilós csomagot vihetünk magunkkal. Élelmet, ruhákat vihetünk volna, de mi annyira szegények voltunk, hogy még a húszkilós csomagot sem tudtuk összeállítani [A Baky László által a „Zsidók lakhelyének kijelölése” tárgyában 1944. április 7-én kiadott körlevél szerint „Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal”. Ám voltak helyek, ahol még ennyit sem hagytak a gettóba szállított embereknél, volt, ahol csak egy váltás fehérneműt, máshol csak kétnapi élelmet stb. „Az általános rendelkezések szerint a koncentrált személyek 14 napra való élelmiszert hozhattak magukkal, de a zsidóknak a falvakból való eltávolítása oly gyorsasággal történt, hogy ennyi élelmiszer összeszerzése nem volt lehetséges” (Részlet a zsidó tanács vezetőinek Eichmannhoz intézett beadványából, idézi Braham, id. mű, 419-420. oldal, 438. oldal). – A szerk.]. A családból négyen: apám, anyám, a kisebbik nővérem és én kerülünk gettóba. Három hétig a téglagyárban voltunk: amikor mi megérkeztünk, a befödött részek már el voltak foglalva. Így mi gyakorlatilag a szabad ég alatt voltunk. Esős időben bőrig áztunk, hisz a fejünk fölött csupán rudakra kifeszített pokróc volt. A gazdagoktól elvették az ékszereiket. Hallottam, hogy egyeseket bántalmaztak is, az én családomból ez nem történt meg senkivel sem. Aki vezető szerepet játszott a zsidók életében, az Gárdos volt, egy markáns személyiség. Ő volt például a gettónak a vezetője. Nagykereskedő volt. Ő tartotta a magyar hatóságokkal a kapcsolatot. Nem irigyeltem a helyzetét, én például nem vállaltam volna semmiképp.

Május huszonhetedikén gyalog az állomásra mentünk, ahol vagonokba tettek. A végállomás Auschwitz-Birkenau volt. A családnak nem mindegyik tagja került lágerbe. Az egyik nővérem, Malvin [Buda]Pesten bújt el, Móricz és Benjámin bátyáim pedig munkaszolgálatosok voltak. Az utazás szörnyű volt a vagonokban. Apám akkor sem szólt egy szót sem, csak imádkozott. Május huszonkilencedikén érkeztünk meg. Az ottani foglyok szidták, hogy miért jöttünk ide. Mi nem

tudtuk, hogy a halálba jöttünk. Amikor láttam a krematórium tornyait [kéményeit], megkérdeztem Fuchs Simont, hogy „Simi bácsi, mi ez?” [Fuchs Simon, illegalista, később a Román Akadémia marosvásárhelyi Gheorghe Sincai Kutatóintézet kutatója volt. – A szerk.]. Azt válaszolta, hogy krematórium, amiben szemetet égetnek. Akkor még nem is sejtettük, hogy a megölt zsidókat égetik el. Továbbvittek Birkenaubá, ahol egy nagy teremben helyeztek el bennünket. Több marosvásárhelyi is volt köztünk, én mégis nagyon magányosnak és elhagyatottnak éreztem magam. A padló betonból volt, és csak szórványosan volt szalmával is leterítve. Egy éjszaka eltelt után visszavittek Auschwitzba, ahol téglapépületekbe helyeztek el. Itt ételt is kaptunk, amolyan kenyérlevet, amely nem állt másból, mint meleg vízből és kenyérből. Mindez azokban az edényekben volt felszolgálva, amelyekben azelőtt végeztük a szükségleteinket [szükségünket]. Három hétig nem csináltunk semmit. Aztán megkérdezték, hogy kinek mi a mestersége. Én azt mondtam, asztalos vagyok. Néhányunkat kiválasztottak, és továbbvittek vagy hét kilométert, Monowitzba, ahol egy lőszergyártó kombinát működött [Monowitz vagy Auschwitz III 'Arbeitslager' (munkatábor), melyet 1942. május 31-én alapítottak. – A szerk.]. Háromemeletes épületekben szállásoltak el, és itt már fekvőhelyünk is volt. Számokat tetováltak a karunkra [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. Én a 10940-es számot kaptam. Étrendünk teából és húsz gramm marmaládéból vagy margarinból állt. Monowitzban a magasfeszültségű kábeleknek ástunk sáncot.

Január tizennyolcadikán továbbvittek bennünket Németország belseje felé, ugyanis közeledtek a szovjet csapatok [lásd: Auschwitz]. Kétnapi gyaloglás után Drezdába érkeztünk, ahol teherszállító vagonokba raktak. Száznegyven embert egy-egy fedetlen vagonba. Hét napot és éjszakát utaztunk, amíg meg nem érkeztünk Bergen-Belsenbe. Útközben a társaim fele életét veszítette a kegyetlen körülmények miatt. Bergen-Belsenben megfürdettek, fertőtlenítettek, és új ruhákat adtak. Háromheti karantén után dolgozni kezdtünk, síneket építettünk egy földalatti SS-üzemnek. A táborban a tífusz tizedelte meg az embereket. Én túléltem, habár negyvenkét fokos lázam is volt.

1945. április 15-én Bergen-Belsenben voltam egy lágerben. Ott a tífusz tizedelte meg az embereket. Én túléltem. Nagyon le voltam gyengülve, egy időt egy nemzetközi szanatóriumban töltöttem el. Az angolok és amerikaiak, amikor megtudták, hogy én hova akarok menni, vissza Romániába, nem akartak elengedni, azt mondták, hogy oda ne menjek, mert ott vannak az oroszok. Egy magyar sofőr segítségével hagytuk el a tábort. Haza vonattal utaztunk, amolyan vándor módra.

1945. október elsején érkeztem haza, Marosvásárhelyre. A város nem változott semmit, a két bátyám és a nővérem már itthon volt. A szüleim azonban odavesztek. A zsidók egy része már visszatért, én az utolsók között jöttem haza. A visszatért zsidókat a Zsidó Demokratikus Népszövetség [lásd: zsidó érdek-képviselői szervezetek a második világháború után Romániában] és a város vezetése a régi szülészeten szállásolta el. Pénzt, ruhaneműt, segílyt is kaptak. Nekem volt családom, én velük voltam. Miután visszatértem, láttam, hogy sok minden megváltozott a politikai helyzetben. Az első utam a kommunista párt székhelyéhez vezetett. Én meggyőződéses, szinte fanatikus kommunista voltam már akkor.

A kommunista eszmével felületesen már gyermekkoromban megismerkedtem. Az utcánkban nagyon sok munkás élt. Ezek közül többen illegalisták lettek. Komoly mozgalmista volt a Löbl család, Márton és Piri, Gombos Mihály, a Minor család, Nemes Dezső. Ezek mind a mi utcánkban laktak. Az egyik Minor fiú még a spanyol polgárháborúban is harcolt Franco ellen. Esténként összeültünk az utcánkban, és beszélgettünk. Inkább amolyan tömondatokban beszéltek, a tudományosság teljes mértékben hiányzott. Jómagam sem ismertem akkor egyetlen ilyen jellegű munkát sem. Ezek az emberek meséltek nekünk a pártról, hogy miért is harcol. Egyiküknek sem volt tulajdonképpen valamiféle marxista képzettsége. Ott volt Mihály József, a „sapkás”, aki nagyon sokat mesélt a Szovjetunióról és a kommunista világról. Ő részt vett már a Tanácsköztársaság körüli eseményekben is, 1919-ben. Azt mesélte, hogy majd minden munkásnak jobb lesz stb. Azt is mondta többször, hogy a Szovjetuniónak annyi repülője van, hogyha egyszerre szállnak fel, elhomályosítják az eget.

Nekem, mint annyi szörnyűséget átélt fiatalembernek, a párt egy olyan szervezetnek tűnt, amely harcol a tőke ellen, azért, hogy felszabadítsa a munkásokat, hogy a szegények sorsa megjavuljon, ne legyenek élelmezési gondok. A Szovjetunió volt a példakép, hogy ott a kommunizmus hazájában a nép milyen jól él, és hogy milyen erős ez az ország. Ezekben a tételekben olyan gondolatok is voltak, amelyek találtak [találkoztak] a mi ösztöneinkkel, mert nyilván mi is meg akartunk szabadulni a nyomortól, a mezítlábaskodástól, a rongyosságtól és nem utolsósorban a kisebbségi megkülönböztetésektől. Mi még gyerekek voltunk ugyan az illegalizmus időszakában, de már tudatták velünk, hogy fontos dolgokról van szó. Mondták is: „Gyerekek, soha ne beszéljete idegeneknek erről, mert nem szabad, ezért börtön jár!” A párt lényegében kevés ideig volt legális [a második világháború előtt]. Én igazán reméltem, hogy megszabadulunk pár alapvető emberi nyavalyától. Elsősorban a szegénységtől, az éhségtől. Az éhség az mindig egy gyötrő fájdalom volt, szétzilálja az emberi idegrendszert, szinte nem lehet elviselni, amikor napokon át, hónapokon, éveken át az ember mindig éhes, s a gyomorsav mindig marja a gyomrot, mert nincs, amit oda leeressz, ami kösse le azt a savat. S az a borzalmas állapot mindig vágyakozó, egy darab kenyérre, egy darab krumplira, egy túrós puliszkára. Az egy borzalmas állapot, az a rongyosság is s ez a kisebbségbeli elnyomottság. Nekünk teljesen lehetetlen volt kilépni a mi körünkből. Mindig jöttek, főleg a románok, vasgárdisták, [Maros]Vásárhelyen is voltak, és itt egy pof[on], ott egy pof[on], egy seggbe rúgás, ez a megszegényítés, amiben az embernek része volt. Amikor bejöttek a magyarok 1944. augusztus harmincadikán, akkor változott, akkor a magyar nacionalisták csinálták ezt. Ez olyan állati dolog volt. Kimondottan állati sorba kényszerítettek, semmiképp nem ismertek el, mint egy normál embert. Teljes meggyőződéssel reméltem, hogy a párt vezetésével, a Szovjetunió segítségével, a munkásosztállyal az élen Romániában is lesz egy igazságos társadalom, amelyben az ember normálisan élhet, kereshet, dolgozhat, lesz étele, lakása, ruhája, nem különböztetik meg, hogy milyen nemzetiségű, nem mocskolják meg a lelkivilágát. Ezért léptem én be a pártba.

Miután visszatértem és beálltam a pártba, folytattam a tanulmányaimat is. Már 1945-ben beiratkoztam a Református Kollégiumba, de nem tudtam folyamatosan tanulni, mivel már dolgoztam mint pártaktivista az ifjúsági szervezetben. A pártba való beiratkozásom egyszerűen zajlott le. Sokszor járt haza Löbl Marci, és szólt párszor, hogy be kellene lépni, de Grün Feri barátom is szólt meg Fuchs Simon is. Én örömmel csatlakoztam, párthű ember voltam. A párt ifjúsági szervezetének lettem az aktivistája. Az aktivista munka aztán sok energiánkat

felemésztette. Kimentünk terepre, gyakran nagyon távolra, például Sepsiszentgyörgyre, Kézdivásárhelyre, [Székely]Udvarhelyre, és szerveztük az ifjúságot. Létrehoztuk az ottani szervezeteket, gyűléseket tartottunk, beszédeket mondtunk a pártról, a munkájáról, célkitűzéseiről. Én személy szerint nagyon keveset tudtam elméleti szempontból, inkább jelszavakat mondtunk, de mondtuk a magunkét. A munkásifjak se voltak képzetebbek, ők is elfogadták, hisz szerették volna, ha jobbra fordul az életük. Tehát a munkánk nem volt tudományos, jelszavakkal dolgoztunk, mi, a „kiküldött elvtársak”, ugyanis így neveztek minket akkor. A kommunista párt jelszavait hirdettük egy igazságosabb társadalmi rend és világ létrehozásáról, a nemzeti elnyomás megszüntetéséről, a földosztásról. Ha valaki megkérdezte volna akkor tőlem, hogy mi a szocializmus, fogalmazzam meg tudományosan, nem tudtam volna válaszolni. A marxista alaptételeket sem ismertem. A pártaktivista tevékenységet 1947 januárjáig folytattam. 1947 telén Csíkszeredában voltam, nagyon sokat kellett gyalogolnom a hidegben, és ez nagyon megviselte a szervezetemet. Súlyos betegség tört ki rajtam. Tulajdonképpen a lágerben szerzett szívproblémák súlyosbodtak el.

Ebben az időszakban közben a tanulmányaimat is folytattam. Akkoriban nagy volt a lazaság, szabadság a kollégiumban. Az érettségim elhúzódott egészen 1948-ig [Csernovits Samu a háború előtt elvégezte az elemi iskolát, majd a háború után beiratkozott középiskolába, amit lényegében három év alatt, vagyis a szokásosnál sokkal rövidebb idő alatt végzett el. Erre a Voitec-törvény révén nyílt lehetősége. – A szerk.]. Érettségi után egy ideig szabóként dolgoztam otthon, de az aktivista munkát sem hagytam el. Önkéntes alapon működött az egész, fizetést nem kaptunk, csupán az étkezést biztosították a pártkantinban. 1948 szeptemberéig ment így a dolog. Aztán meglátogattam Grün Feri, a tartományi pártiskola igazgatója, és elhívott a pártiskolához. Elvégeztem egy három hónapos pártiskolát, amely már tanterv szerint működött. Volt néhány hetes iskola, három hónapos, hat hónapos, egy éves és a központi Zsdanov. Alapvető fogalmakat tanítottak a pártról, a felépítéséről, az elveiről, célkitűzéseiről. Egy kicsit komolyabb alapot kaptunk [A pártkádereket különböző tanfolyamokon, iskolákban képezték ki a pártfeladatok elvégzésére. Helyi szinten ezt a szerepet az ún. pártiskolák, tanfolyamok töltötték be. A képzés időtartama a majdani funkciótól függően változott. A helyi szinten tevékenykedő kádereket rövid, három vagy hat hónapos, illetve egyéves tanfolyamokon képezték ki. A felsőbb vezetői tisztségre jelölt aktivistákat 2-3 évre a bukaresti Zsdanov vagy Stefan Gheorghiu egyetemekre küldték tanulni. – A szerk.].

Miután elvégeztem a pártiskolát, jelezték, hogy úgy döntöttek, hogy maradhatok a pártiskolánál lektorként. Ekkor kezdődött igazából a komolyabb ideológiai tevékenység. Előadásokat kellett tartanom. Négy éven keresztül közgazdaságtant tanítottam. Mindegyiket meg kellett írni, aztán be kellett nyújtani az iskola vezetőségének. Kijavították, aztán elő lehetett adni. Grün Feri, ő volt az igazgató, Vécsei Károly, Fodor György, Nagy Kati voltak még a fontosabb emberek. A párttagokat három hónapra kiemelték a termelésből, elhozták az iskolába. Kötelesek voltak bent lakni, étkezni és persze tanulni. A tanuló vagy visszament, vagy, ha okosabb volt, maradt. A tanítás magyar nyelven zajlott. A párt vezetésében sem volt sok román.

1951-ig dolgoztam a pártiskolában. Utána mehettem volna a Zsdanov főiskolára Bukarestbe, lehettem volna egy központi aktivista. Nagyon szívesen mentem volna, büszke is voltam erre. Minden rendben volt, származás stb., a gond az volt, hogy nyugaton szabadultam a lágerből [A bergen-belseni koncentrációs tábornak a brit hadsereg szabadította föl. – A szerk.]. A sztálini alaptétel

szerint nem feleltem meg, mivel esetleg kém lehettem volna. Ezért eltanácsoltak, ami nagyon fájt. Ki akartak tenni a pártaktiválásból, termelésbe kellett helyezni engem. Nagyon súlyosan érintett, hisz számtalanszor voltam megalázva különböző okok miatt. Ez egy törést okozott a lelkemben. Akkor mondtam el a két káderesnek, hogy engem mellbe vertek, mert zsidó vagyok, mellbe vertek a nyilasok, az SS-ek, most mellbe vernek a kommunisták is. Igazságos ez? Mondták, hogy nem tehetnek semmit, ez Sztálin elvtárs utasítása. Egy törés keletkezett a tudatomban. Azt mondtam, valami nem talál. Megszűnt az eddigi fanatizmusom. Megszűnt a szélsőséges párthűségem. Az apám fanatikus vallásos volt, én a párt szempontjából voltam ugyanolyan. Elgondoltam, az öreg is emiatt került gázkamrába, és az Isten nem mentette meg. Ez volt az első csalódásom, kezdtem tárgyilagosabban figyelni a világot.

Abban az időben Szövérfi Zoltán volt a Propaganda Osztály vezetője, különben ő is előadó volt. Okos falusi gyerek volt. Első titkár Cozma Ioan volt, az első román titkár. Szentkirályról volt, egy vasutas gyerek. Később elküldték a Szovjetunióba tanulni. Nem tartották igazságosnak ők sem a helyzetemet, vállalták értem a felelősséget, betettek a tartományi újsághoz, a „Vörös Zászló”-hoz szerkesztőnek. Így lettem újságíró. Egy év után főszerkesztő-helyettes lettem. Itt dolgoztam 1951-től 1959-ig. Közben beiratkoztam magyar nyelvre Kolozsváron, a Bolyai Egyetem Filológia Tanszékén. A felvételem sikerült nappali tagozatra, de végül a látogatás nélkülit választottam, hisz dolgoznom kellett

A politika abszolút meghatározta a munkánkat. Csak azt lehetett írni, amit a párt jóváhagyott. Mindent leellenőriztek. Megírtuk a cikkeket, és amelyik fontosabb volt, azt le kellett adnunk. Elolvasta a tartományi főtítkár, és döntött. Vagy előre olvasták el, vagy pedig a mintapéldányt [vagyis a korrektúrát] ellenőrizték. A szerkesztőség mellett működött a cenzori iroda a párt részéről. Ők aztán mindent elolvastak.

Mindenkinek volt problémája, így nekem is. Közben felfedeztem, hogy néhány pártaktivista igazi kiskirály lett, úgy viselkedett, mintha a saját gyárában lenne. Nem adott pénzt, nem volt kereset. Én ezekről is írtam. Egy szentkeresztbányai igazgatóról is írtam egy bíráló cikket. Egy volt földbirtokos-sarjadék volt a felesége. Én értettem a közgazdasághoz, hisz azt adtam le a pártiskolában. Megírtam, hogy rossz a vezetés. Ehhez értettem, az irodalmi riportokhoz nem.

Közben arra is rájöhöttem, milyen visszaélések történnek a pártvezetésben is. Egy időben a Magyar Autonóm Tartomány párttitkára, Csupor Lajos azzal vádolt, hogy én nem értem a népi életet [Magyar Autonóm Tartomány (1952–1960) – a mai Hargita, Kovászna és Maros megyét magában foglaló adminisztratív egység volt. – A szerk.]. Valójában az történt, hogy a párt fodrászatán volt egy esetünk. A pártnak volt fodrászata, kintinja. Mi jártunk oda napközben is, amikor volt erre idő. Egyszer lementem a fodrászatra. Ott épp befejezték az egyik elvtársnak a borotválását. Elöttem volt még egy román újságíró, valami Vasile. Ez beült előttem a székbe. Ott volt Csupor is, tehát előtte ült be. Én nem mertem volna megcsinálni, ő megcsinálta. Csupor akkor tartományi első titkár volt. Pedig csupán 1946-ban sírta be magát a pártaktívába. Megfordult, felment, és behívta Valter Pistát, a propagandatitkárt, és mondta neki, „Nézd meg, mit csinálnak az újságírók a fodrászműhelyben”. Felhív magához Pista, aki tanítványom volt a pártiskolában. Azt mondja nekem: „Milyen dolog az, hogy munkaidőben mentek borotválkozni? Miért ültök be Csupor orra előtt a székbe?” Mondom, nem én ültem be, bár megtehettem volna én is, de Vasilu ült be. „Fel kell dolgozni a munkafegyelmet, nem szabad munkaidőben menni a fodrászatra!” Mondom, hogy

„Hát, Csupor elvtárs is munkaidőben volt borotválkozni!”. Ezt aztán megmondta Csupornak. Ezért aztán kiküldtek kollektivizálni. Kimentem egy jó két hónapot. Akkor láttam meg előben, hogy ez a pártvonal ez embertelen vonal, kényszer, diktatúra. Elveszik a paraszttól a földet, amely olyan neki, mint a csecsemőnek az anyatej. Aztán én többet nem köszöntem neki. Ez volt a harmadik nagy csalódás. Én azért mondom [ezt el], hogy lássa, milyen volt a pártvezetés.

Eközben haladtam az egyetemi tanulmányaimmal is. Jártam vizsgázni, elértem a hatodik évbe, de csak egyedül. A többiek elmaradtak. Egyetlen barátom végezte el majd két év múlva, Varga Imre. Államvizsgáztam. Kozma János iskolaigazgató felajánlott egy világirodalom katedrát az egyetemen. Én nagyon szerettem a világirodalmat. Mire levizsgáztam, sajnos megszüntették a katedrát. Ilyen körülmények között már nem dolgozhattam mint főszerkesztő-helyettes. Szövérfi felajánlotta, hogy menjek az Agerpreshez tartományi tudósítónak [Az Agerpres (Agenția Română de Presă) 1949-ben alakult, a Központi Bizottság szakosztályaként működő román média-hírgyűjtő, amely az országban történt események, hírek kizárólagos tudósítója volt. – A szerk.]. Az lett volna [a feladatom], hogy amolyan szenzációjellegű híreket gyűjtssek a tartományból. Bombahíreket, négyesoros érdekes híreket kellett volna közölni. Mondom, itt nálunk nincsenek bombahírek. El akartam menni onnan is. Nacionalizmussal is vádoltak. Az volt a vád, hogy magyar nacionalista vagyok, és nem akarok románul is közölni. Mondom, nem is lehetnék nacionalista.

Aztán elhagytam az újságírást, és beléptem a tanügybe 1962-ben. Fodor Sándor volt a Tanügyi Osztály vezetője [Fodor Sándor (1927) – író, publicista, 2001-ben az Erdélyi Magyar Írók Ligájának elnökévé választották. – A szerk.] Csórtán Márton, aki tanítványom volt a pártiskolában, ő volt a városi RKP propagandatitkára. Mondom neki, hogy mi történt, hogy kidobtak a „Vörös Zászló”-tól is. Az ő segítségükkel a kereskedelmi iskolába kerültem, az szakmai iskola volt. Úgy vettek fel, hogy aligazgató leszek, és lesz egy fél közgazdaság katedrám is. Megszerettem, ott tanultam módszertant, didaktikát. 1980-ig, a nyugdíjazásomig dolgoztam ott.

A politika az iskolai munkára is rányomta a bélyegét, még azt is meghatározta, hogy hova menjenek a gyerekek, melyik mozit vagy színházat nézzék meg, mit olvassanak, vagy a tanárok mit mondjanak. Volt, amikor a párttitkárnő, ... asszony jött el és fenyegetőzött. Én ezt a típust már ismerem, mert a lágerben láttam ilyen nőket, kapitányokat. Közben Ceaușescu lett a vezér. (Azt el kell mondjam, hogy 1958-ban mint főszerkesztő-helyettes Kolozsvárra voltam küldve, hogy írjak a romániai akadémia évi közgyűléséről. A gyűlést egy katonaruhába öltözött generális vezette. Mellettem Fuchs Simi ült, aki az Akadémia helyi fiókjának volt a munkatársa, alkalmazottja a társadalomtudományok terén. Ott lemocskolta az akadémikusokat. Én csodálkoztam, hogy lehet ilyen tudós emberekkel így beszélni, mint a disznókkal. El voltam képedve. Kértem, ki ez az ember. Mondják, Ceaușescu.) Addig nem ismertem. Amikor jött Ceaușescu, mondtam, akkor el vagyunk veszve. Ahogy szép fokozatosan bevezette a személyi kultuszát és a kultúrforradalmat, a téziseit... Mindent csináltunk már, csak éppen iskolát nem. Jött látogatóba. Reggeltől estig futottunk oda, ahol ő jött vagy nem jött, de ott kellett lenni, hidegben, esőben, forró napsütésben ott kellett lenni.

Közben többször voltam külföldön is, még a kommunizmus ideje alatt is. Ismeretségeim révén viszonylag könnyen megkaptam a kiutazási engedélyeket [lásd: Románia – utazás]. Voltam Párizsban, Spanyolországban és természetesen Izraelben is. Minden népnek kell legyen egy országa. Sajnos bonyolult körülmények között jött létre ez az ország. A háborúskodásokkal nem értek egyet. A zsidó népnek kellene hogy legyen elegendő intelligenciája ahhoz, hogy megteremtse a békét. 1968-ban mentem el először Magyarországra, Ausztriába és Olaszországba. Minden

esetben magánkirándulóként. A Securitate akkori alelnöke megbízott bennem, és aláírta az engedélyt. Aztán voltam Franciaországban, Spanyolországban, Németországban, az északi államokban, Dániában, Hollandiában, Svédországban. Láttam a világot. Mindenütt megvannak az ellenmondások, van jó és rossz dolog egyaránt. Az életszínvonal viszont sokkal magasabb, mint nálunk. Nálunk a totalitárius rendszer sokat hátráltatta az országot. Románia azonban mindig is elmaradottabb ország volt.

1949-ben nősültem meg. A feleségem [Székely]Udvarhelyről jött be káderiskolába, ott ismerkedtünk meg. Néztam: egyszerű népi elem volt. Nekem ez kell. Nem szerettem a kimázolt nőket. Mikor kimázolt nőt látok, valami taszít. Mindig a természetes alkatot néztem. S akkor hazamentem [elmentem hozzá] Székelykeresztúrra. Mondom, hogy miért jöttem, milyen gondolatom van, hogy hát... Ő akarta, de azt mondja, hogy a szüleim azt mondják, hogy ilyen és olyan... Hát, mondom, megint a nemzeti nyavalya. Undorodtam, és ma is undorodom, mikor a dolgokat így osztják ketté, hogy ez ilyen nemzet, s az olyan nemzet. Sok tragédiát okozott a történelemnek ez. Aztán összeházasodtunk... én az életemben nem tudok elképzelni tisztább lelkű, egyszerű embert. A feleségemet Dáné Annának hívják. Székelykeresztúron dolgozott tisztviselőként, könyvelőként a Hitelkereskedelmi Bank ottani kirendeltségénél. Édesapja Dáné Dénes cipésmester volt. A cipőket otthon készítette, majd elvitte a vásárba. Az édesanyját Veress Ilonának hívták. Ő kofapecsenyéket árusított a vásárokon. Végül beleegyeztek, és mi megesküdünk. Természetesen csak állami esküvő volt. Két gyerekünk született.

A nagyobbik lányom, Csernovits Natasa 1950. március huszonegyedikén született. Az iskolát itt, Marosvásárhelyen a Bolyai Líceumban végezte el, sportszakosodással. Kézilabdás volt. Később Bukarestben gazdasági egyetemet végzett. Jelen pillanatban Los Angelesben él. 1990 tavaszán ment ki. A férje Kob Alfred, aki egy szupermarket igazgatója. Natasa is ott dolgozik mint közgazdász. Két lányuk van. A nagyobbik, Greta a harmincadik évében van, medicinát végzett. A kisebbik, Diana huszonnyolc éves, ebben az évben doktorált ügyvédként.

A kisebbik lányomat Csernovits Ibolyának hívják, 1954. május ötödikén született. Jogot végzett, és Marosvásárhelyen lakik a családjával: a férjével, Friedmann Péterrel és orvostanhallgató fiával, Krisztiánnal. A férje autómechanikai mérnök. Autóalkatrészeket forgalmazó kft.-jük van.

A gyerekek párválasztásában semmi szerepet nem játszott a zsidó származás. A családukban soha nem esett egy szó sem arról, hogy ki milyen származású. A vallásról sem beszélgettünk soha. A nemzetiségemről csak akkor beszéltem, ha hivatalosan megkérdezték. Azt, hogy zsidó vagyok, sose tagadtam le, még a legnehezebb időkben sem. Sose dicsekedtem, de nem is szégyelltem. Abban, hogy valaki milyen nemzetiségű családba születik, nincs semmi érdem vagy esetleg szégyen. A fiúunokám például a Krisztián nevet viseli. Az volt a család véleménye, hogy ezzel a névvel valahogy kiegyensúlyozódik a vallások közötti ellentét.

Malvin nővérem nyolcvankilenc éves korában, tavaly [2004.] augusztusban halt meg, Izraelben. Benjámín bátyám Montevideóban, Uruguay fővárosában él. Nyolcvanhárom éves és nyugdíjas. Nagyon jó testvéri viszonyban voltunk és vagyunk. Levélben, telefonon érintkezünk. Látogatóban is volt nálunk néhányszor. Tavaly a betegsége akadályozta meg ebben. Én nem jártam nála, nem szeretek repülőre ülni. Más rokonom vagy ismerősöm, akivel tartanám a kapcsolatot, nincs.

Az én felfogásom szerint a vallás annak való, akinek szüksége van rá. Én gyerekkoromban is csak akkor tartottam be a vallási előírásokat, ha erőszakoltak rá. Most már azt sem tudom, hogy mikor vannak az ünnepek. Nem érdekel. A vallás erőszakolása nagyon rossz emlékeket hagyott bennem, és különben sem érdekelnek ezek a vallásos ünnepek. Ezért aztán a vallásos ünnepek nem játszottak semmilyen szerepet a családom életében. Amit én ezekből az ünnepekből felfogok, az tulajdonképpen a népi jelleg. Lehet az karácsony, húsvét, lehet az zsidó vagy keresztény, de csak a népi jelleg, a kellemes karácsonyfának az illata például. Azt én is beteszem a házamba, és még élvezem is. De engem nem érdekel sem Jézus, sem Mózes, sem a Messiás, mert nem létezik az én felfogásomban.

Újraalakult a hitközség de nagyon kevés zsidó van már a városban, körülbelül kétszáz ember vallja magát zsidónak. Szegényes az aktivitása. Tartom a kapcsolatot a hitközséggel, de nem járok minden szertartásra. Csak a nagyobb zsidó ünnepségeken veszek részt, vagy a hivatalos ügyeket, a jóvátételt intézem ott. 1989 után kaptam különböző kárpótlásokat a németek, svájciak, osztrákok, illetve a magyarok részéről. Ez javított az életvitelünkön.

Az utóbbi négy-öt évben inkább írással foglalkoztam. Két regényt írtam. Az első, amelynek a címe „Túlélés”, a gyermekkorral foglalkozik. A zsidó családi élet jellegzetességeit, a megélt politikai rendszerek jellegét próbáltam megírni. Mindezt nem beszámolóként írtam meg, hanem irodalmi képekbe foglaltam. A második címe „Ajándékélet”, és 1945-től 1989-ig követi az eseményeket. Az első regény már átesett a korrektúrára, a Mentor Kiadónál van, kiadásra vár. Néhány évvel ezelőtt még autót is vezettem, gyakran jártunk ki a Maros partján levő hétvégi házunkba. Mostanában kevesebbet mozgok.